

О.А.ЯКУБЕЦЬ *

В.ЩЕРБИЦЬКИЙ ТА ІДЕОЛОГІЯ: ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПРИЧИН «МАЛАНЧУКІВЩИНИ»

Розглядається ідеологічний аспект діяльності В.Щербицького на посаді першого секретаря ЦК Компартії України в 1970-х рр., досліджуються причинно-наслідкові зв'язки певних епізодів історії УРСР указанного періоду та мотивація дій їх учасників. Розкривається ставлення першого секретаря ЦК КПУ до мовного та національного питань. Аналізуються роль і місце В.Щербицького у виникненні такого явища, як «маланчуківщина».

Ключові слова: Щербицький, Шелест, Маланчук, Комуністична партія України, ідеологія, інтернаціоналізм, український націоналізм, політична боротьба.

Перший секретар Центрального комітету Комуністичної партії України в 1972–1989 рр. Володимир Щербицький назагал сприймається як типовий представник вищого ешелону радянської бюрократії пізнього (брежневського) періоду існування СРСР. Спочатку виробничник, він у 30-річному віці (1948 р.) потрапляє до компартійної номенклатури та за наступні 24 роки проходить усі щаблі відповідної ієрархії – від секретаря низової організації КПУ (на Дніпровському металургійному комбінаті імені Дзержинського, м. Дніпродзержинськ) до керівника республіки та члена найвищого органу управління Радянського Союзу (де-юре – лише політичного, насправді ж – усе-державного) – політбюро ЦК КПРС. При цьому в 1961–1963 і 1965–1972 рр. він обіймав посаду голови Ради Міністрів УРСР (цей період діяльності В.Щербицького заслуговує на окреме дослідження), завдяки чому формувався його імідж як «міцного господарника» з очевидним ухилом в оборонну, важку промисловість і металургію¹ та зі значно меншими пізнаннями у сільському господарстві². Натомість В.Щербицький ніколи не позиціонувався як ідеолог, хоча, здавалося б, посада, яку він обіймав упродовж сімнадцяти років, за визначенням передбачала його лідерство в ідеологічних питаннях як мінімум у межах УРСР.

Помічник першого секретаря ЦК КПУ – В.Врублевський – у своїх спогадах прямо зазначає: «Якщо в питаннях економіки В.В. (Щербицький – О.Я.) орієнтувався доволі вільно, то у сфері ідеології відчуття впевненості не було. Загалом ідеологічна робота багато у чому для В.В. була *tabula rasa* (числа дошка)»³. І в той час, коли «на початку свого секретарства питанням ідеологічної роботи він приділяв значну увагу», то з кінця 1970-х рр. «інтерес

* Якубець Олександр Анатолійович – завідувач відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (Київ)

¹ Власенко А. В.В.Щербицкий и его время. – Х., 2009. – С.120; Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы: Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. – К., 1993. – С.139–140.

² Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.152.

³ Там же. – С.113.

Щербицького до цієї сфери почав зникати»⁴. Із В.Врублевським заочно полемізує Г.Крючков, котрий у 1972–1985 рр. завідував відділом організаційно-партиїної роботи ЦК КПУ:

«Неправда це. Володимир Васильович дійсно не був теоретиком. На жаль, після смерті Й.В.Сталіна справжніх теоретиків у керівництві КПРС не було. Але в теоретичних питаннях, у питаннях ідеологічної роботи, як і у сфері економіки, він мав ґрунтовну підготовку, а політичне чуття у В.В.Щербицького було неймовірно загостреним, я б сказав – завидним»⁵.

Таким чином, маємо два протилежних погляди на одне й те саме питання, реалістичне висвітлення якого важливе для оцінки В.Щербицького саме як політичного лідера УРСР упродовж майже двох десятиріч. Відразу ж слід зазначити, що, апіорі, він був виразником ідеології (як мінімум – на публічному рівні) тієї політичної сили, яку представляв, а тому його комуністичний світогляд не викликає сумніву (в протилежному випадку він не став би тим, ким був). Питання в іншому: яке місце займали ідеологічні проблеми в діяльності В.Щербицького як першого секретаря ЦК КПУ? Метою нашої публікації саме і є спроба визначення «ідеологічного обличчя» В.Щербицького, його світоглядної еволюції як політика, покликаною, виходячи з того місця, яке він займав у суспільній ієрархії, якщо не формулювати, то принаймні озвучувати й обстоювати певні ідеологічні тези, догми та постулати, а також керувати відповідними процесами.

У реаліях радянської України важливою складовою поняття «ідеологія» було національне питання, яке слугувало своєрідним лакмусовим папірцем для перевірки вірності того чи іншого партійного функціонера московському центрові. Недарма ж із тих часів дійшов напівжарт, згідно з яким вітчизняні чиновники в основному «горіли» через дві причини – національне питання та сільське господарство⁶. Або ж більш жорсткий висновок, сформульований колишнім працівником ЦК КПУ та заступником директора РАТАУ М.Литвином: «Звинувачення в націоналізмі стосовно українських кадрів завжди було найбільш безвідмовною зброєю, що дозволяла розчищати шлях до вершин влади»⁷.

В.Щербицький чудово усвідомлював цю обставину – недарма ж один із «горбачовських» керівників Компартії СРСР, член політбюро ЦК КПРС у 1988–1990 рр. В.Медведев уважав українського республіканського лідера «переконаним інтернаціоналістом», котрий «вів послідовну боротьбу з «самостійниками»⁸, а Ю.Лазебник (заступник завідуючого відділом пропаганди ЦК КПУ в 1950-х рр., головний редактор «Робітничої газети» в 1957–1973 та голова правління Спілки журналістів України в 1966–1971 рр.) максимально посилив

⁴ Там же. – С.125.

⁵ Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – К., 2004. – С.79–80.

⁶ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.122.

⁷ Литвин Н.А. Не лукавя перед собой: Траектория одной жизни в социально-историческом контексте. – К., 2012. – С.256.

⁸ Медведев В.А. В команде Горбачёва: взгляд изнутри. – Москва, 1994. – С.120.

цю характеристику, назвавши В.Щербицького «ультраінтернаціоналістом»⁹. Та і його національна самоідентифікація відповідала «обставинам часу» – Л.Кравчук стверджує, що якось йому до рук потрапила анкета першого секретаря, де слово «Українець» у графі «Національність» було перекреслене, натомість вище дописано «Русский»¹⁰. Ю.Шаповал у своїй розвідці теж звертає увагу на характерну симптоматику: «У своїх численних статтях, книгах і виступах В.В.Щербицький завжди уникав вживати вислів “український народ”, використовуючи евфемізм “народ України”»¹¹. Л.Кравчук, котрий усі сімнадцять років керівництва В.Щербицького радянською Україною пропрацював у ЦК КПУ, прямо вказує:

«Володимир Васильович ставився до рідної мови, м'яко кажучи, не вельми приязно. Сам він говорив виключно російською, тому для його підлеглих, незалежно від національності, ця мова ставала мовою спілкування. А про документи, звіти, виступи, доповіді – годі й казати. За часів секретарства Петра Шелеста у багатьох школах існували куточки української мови. Після приходу Щербицького ці куточки зникли, натомість почало з'являтися дедалі більше шкіл, де рідною мовою викладали хіба що українську літературу»¹².

Перший президент незалежної України згадує про ще один показовий епізод, який заслуговує на повноцінне цитування:

«Якось Щербицький мав виступити перед письменниками. Ми насилу умовили його зробити доповідь українською, пояснюючи (а це було уже в перебудовні часи), що подібний крок може набагато полегшити стосунки між КПУ та націонал-патріотично налаштованими письменницькими колами. Перший секретар довго вагався, але погодився. Кілька працівників апарату підготували текст, акуратно розставивши наголоси. Незвична мова Щербицькому давалася важко, з боку складалося враження, що Володимир Васильович докладає чималих зусиль, аби не перейти на звичну для нього мову. Проте відповідне враження на слухачів цей вчинок все одно справив. Але то був перший і останній прояв “національної свідомості”. Одразу по закінченні заходу керівник ЦК, ледь пересилиючи гнів, заявив нам: “Ніколи більше не пропонуйте мені подібного”. Трохи помовчав і з притиском повторив: “Ніколи!”»¹³.

У спогадах О.Ляшка теж присутня характерна розповідь про те, як йому, голові Ради Міністрів УРСР, перший секретар ЦК КПУ намагався «інкримінувати серйозну політичну помилку» з «націоналістичним ухилом» лише на підставі того, що уряд підготував інструкцію для виконавчих органів державної

⁹ Лазебник Ю. Щербицький і українська мова // Літературна Україна. – 1990. – 23 серпня.

¹⁰ Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К., 2002. – С.11.

¹¹ Шаповал Ю.І. В.Щербицький: особа політика серед обставин часу // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С.124.

¹² Кравчук Л. Маємо те, що маємо... – С.11.

¹³ Там само. – С.12.

влади з діловодства, де йшлося про те, що внутрішня документація в УРСР повинна вестися українською мовою¹⁴.

В.Врублевський, з одного боку, заявляє, що за підписом В.Щербицького не вийшло жодного документа, котрий формально міг завдати б шкоди «національному інтересу українського народу, його культурі та мові»¹⁵ (Ю.Лазебник також зауважує, що Щербицький «ніде прилюдно не виступав ні за, ні проти української мови»¹⁶). Водночас колишній помічник наводить цифри, які наочно демонструють зменшення питомої ваги української мови у системі середньої освіти УРСР, і вказує на те, що В.Щербицький зайняв позицію невтручання у ці процеси й ухиляння від будь-яких дискусій із даного приводу. Завдяки цьому в УРСР набирало обертів «стихійне російщення», оскільки перший секретар ЦК КПУ «був переконаний, що, згідно з відомою ленінською схемою, з великоросійським шовінізмом комуністи повинні боротися, насамперед, у Москві, а на місцях – із місцевим націоналізмом»¹⁷.

Якщо вірити В.Врублевському, В.Щербицький обрав ментально питому українську лінію поведінки («моя хата скраю»). Не стимулюючи «повзучої русифікації», він нічого не робив для того, щоб її якщо не припинити, то принаймні вповільнити. Його практичний досвід обмежувався інтернаціональним емпіризмом: «В.В. важко сприймав деякі незвичні політичні реалії. Йому, вихованому на ортодоксальних постулатах, вивареному в індустріальному котлі Придніпров'я та міжнаціональному побуті Закавказзя (у цьому регіоні В.Щербицький проходив військову службу впродовж 1942–1946 рр. – О.Я.), не просто було відмовитися від стійких, здавалося б, непорушних істин»¹⁸, а тому він «виходив із того, що не можна ані форсувати, ані гальмувати складні й делікатні процеси міжнаціональних відносин»¹⁹.

Проте В.Щербицький далеко не завжди стояв на аж настільки інтернаціональних позиціях. Ю.Лазебник наводить низку фактів із власного досвіду спілкування з майбутнім керівником КПУ, коли той тільки-но почав освоювати ази політичної кухні та справляв враження мало не українського націонал-комуніста. Так, у 1953 р., коли В.Щербицький обіймав посаду першого секретаря Дніпродзержинського міськкому партії, він заявляв, що «думає українською, любить її, але мовне середовище у Дніпродзержинську таке, що позбавляє його можливості користуватися мовою великого Шевченка»²⁰. Ще одне свідчення Ю.Лазебника взагалі дивне:

«Вдруге я зустрівся з Щербицьким 1955 р., одразу після обрання його першим секретарем Дніпропетровського обкому. Я був тоді у відрядженні в Дніпропетровську. Щербицький запросив мене до свого секретарського кабінету, щоб порадитися, як він сказав,

¹⁴ Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. – Кн.3. – Ч.2: На ступенях власти. – К., 2001. – С.27–29.

¹⁵ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.127.

¹⁶ Лазебник Ю. Щербицький і українська мова.

¹⁷ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.129–131.

¹⁸ Там же. – С.134.

¹⁹ Там же. – С.130.

²⁰ Лазебник Ю. Щербицький і українська мова.

в «одній делікатній справі». Суть цієї справи така: з Києва подзвонили, що до Дніпропетровська автомашиною виїхав перший секретар ЦК О.І.Кириченко, Щербицькому ніколи не доводилося зустрічати такого високого гостя, і він вирішив порадитися зі мною, як це зробити. Його, зокрема, цікавило, якою мовою розмовляти з гостем. Я відповів йому, що з ініціативи Кириченка весь апарат ЦК українізується і що за цим пильно стежить сам перший секретар. Було помітно, що Щербицькому це сподобалося, і тут же він сказав мені, що теж займеться українізацією працівників обкому, бо, мовляв, виходить якось дивно, живемо на Україні і не говоримо українською, а яка ж вона гарна і багата»²¹.

Щоправда, Ю.Лазебник до цього факту додав суттєву ремарку: «Можливо, це була не власна позиція у ставленні до української мови, а лише пристосуванство до верхньої номенклатури», водночас зазначивши: «В наступні роки, коли Щербицький був секретарем ЦК Компартії України (1957–1961), а потім головою Ради Міністрів УРСР (1961–1963), він здебільшого говорив українською мовою і підкреслено виявляв свої почуття до всього українського»²².

Злам стався 1963 р., коли В.Щербицького несподівано зняли з посади голови Ради Міністрів УРСР і відправили назад до Дніпропетровська першим секретарем обкому. Причини цього дотепер остаточно не з'ясовано – побутує думка, що він нібито потрапив у немилість до тодішнього першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова за критику реформ останнього²³, зокрема за негативні відгуки щодо ідеї розділення обкомів на промислові й сільські, хоча жодних документальних підтверджень цього факту поки що не виявлено²⁴. Удар був сильним – не лише з політичного, але й з психологічного поглядів, адже кар'єрі В.Щербицького можна було лише позаздрити: у 37 – керівник однієї з найпотужніших у промисловому відношенні областей не лише республіки, але й СРСР у цілому, у 39 – секретар ЦК КПУ, у 43 роки – на чолі уряду УРСР. Наслідком відставки став інфаркт²⁵...

Саме з цього часу В.Щербицький остаточно закріплюється в орбіті Л.Брежнєва, з яким був знайомий із 1940-х рр., однак достовірних свідчень про їх активні контакти чи приятельство до початку 1960-х рр. немає. Ю.Лазебник уважав, що

«на початку своєї політичної кар'єри Щербицький виявляв себе таким, яким він був насправді. А, зазнавши невдачі, він відчув, що йому слід відмовитись від свого “я” і стати таким, яким би хотіла бачити його головна особа з найвищого ешелону влади. Цією особою був Брежнєв. Він обігрів, приласкав Щербицького і повернув його до високої влади. Так Щербицький став тінню Брежнєва на Україні»²⁶.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ *Медведев В.А.* В команде Горбачёва: взгляд изнутри. – С.119.

²⁴ *Шаповал Ю.І.* В.Щербицький: особа політика серед обставин часу. – С.120.

²⁵ Там само. – С.121.

²⁶ *Лазебник Ю.* Щербицький і українська мова.

П.Шелест у своїх щоденникових записах стверджував, що майбутній перший секретар ЦК КПУ ще легко відбувся, «опустившись» лише до Дніпропетровська: якби не заступництво М.Підгорного, призначеного секретарем ЦК КПРС, то кар'єрне падіння перспективного керівника могло стати куди більш стрімким²⁷.

Проте звертає на себе увагу і той факт, що зміщення В.Щербицького (28 червня 1963 р.) з Ради Міністрів УРСР майже збіглося в часі з призначенням П.Шелеста першим секретарем ЦК КПУ (2 липня 1963 р.). Не виключено, що перший співвідніс свої неприємності з другим (можливо, мав певні підстави для цього). У всякому випадку пізніше В.Щербицький усе зробив для того, щоб політично знищити П.Шелеста, причому саме з допомогою ідеології. Тому, можливо, не такий далекий від істини Г.Крючков, припускаючи, що «в основі протистояння “Щербицький – Шелест” були не політичні мотиви, навіть не претензії по роботі, а особиста неприязнь»²⁸.

Те, що В.Щербицький – «людина Брежнєва» стало чітко зрозуміло, коли майже рівно за рік після усунення від влади М.Хрущова «дніпропетровський вигнанець» знову був повернутий у радмінівське крісло. Причому, якщо вірити П.Шелесту, кандидатура В.Щербицького йому була фактично нав'язана – він упродовж п'яти днів (7–12 жовтня 1965 р.), перебуваючи в Москві, усіяко виступав проти такого кадрового рішення, відстоюючи натомість кандидатуру О.Ляшка на посаду голови Радміну²⁹.

Виникає питання: як тандем Шелест – Щербицький міг пропрацювати сім років, незважаючи на очевидну взаємну неприязнь, і чому керівництво СРСР чекало стільки часу, щоб, політично знищивши першого, розчистити дорогу другому? Причина, очевидно, криється в постаті П.Шелеста, котрий був потужною політичною фігурою й одним із безпосередніх учасників змови проти М.Хрущова, завдяки якій до керма прийшов Л.Брежнєв, котрий до початку 1970-х рр. завданням №1 мав зміцнення особистої влади й поступове усунення потенційних конкурентів. Плюс – авторитет П.Шелеста в УРСР, компартійна організація якої була надто суттєвим чинником радянської політичної системи, щоб із нею не рахуватися. У всякому випадку – до пори, до часу.

Міністр Російської Федерації у справах національностей та федеративних відносин у 1995–2000 рр. В.Михайлов, котрий у 1972–1978 рр. завідував відділом пропаганди й агітації Львівського обкому КПУ, а потім працював інструктором відділу агітації та пропаганди і завідуючим відділом міжнаціональних відносин ЦК КПРС, стверджує, що відставці П.Шелеста передувала ретельно спланована масштабна акція, замаскована під «боротьбу з націоналізмом», яка

«не була породжена “чистою ідеологією”, а багато у чому була знаряддям у боротьбі політичних кланів або груп навколо партійної інтелігенції. [...] Ця боротьба проходила в межах загальних установок, що диктуються з імперського центру. Саме

²⁷ Петро Шелест: *Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, документи, матеріали* / Заг. ред. та вступ Ю.Шаповала. – К., 2011. – С.239.

²⁸ Крючков Г.К. *Трудные уроки...* – С.82.

²⁹ Петро Шелест: *Справжній суд історії ще попереду...* – С.338–341.

Москва вирішувала актуальні політичні завдання, що стояли перед нею, ініціюючи кампанії боротьби з чим-небудь, – зокрема з націоналізмом. [...] Ідеологічні пертурбації, викликані нібито внутрішньоукраїнськими проблемами, насправді були частиною системного переділу влади у СРСР у 1966–1973 рр. [...] відставка самого Шелеста, а також ряду інших “недругів” Леоніда Ілліча у вищому ешелоні влади відбулася тільки коли “суперклан Брежнєва” ліквідовував свого головного конкурента – “клан Шелепіна”, відомого також як “комсомольське” (або “молодіжне”) угруповання. [...] Політичний крах “шелепінців” відбувся у 1967-му, а основна кадрова чистка в апараті ЦК КПРС та низці інших відомств (МЗС, КДБ) стосується 1970 р. Лише після цього в апараті ЦК КПРС (конкретніше – у відділі пропаганди, за активної участі майбутнього “архітектора перебудови”, а тоді – виконуючого обов’язки завідувача пропаганди Олександра Яковлева) став визрівати план масштабної кампанії боротьби з націоналізмом у СРСР. Ця (публічно не оголошена) кампанія, очевидно, координувалася робочою групою з підготовки до 50-річчя СРСР (1972). Проте детально опрацьовувалася вона у відділі пропаганди ЦК КПРС. У 1971–1973 рр. дана кампанія була реалізована на формальній підставі серії ухвал секретаріату й політбюро ЦК КПРС про прорахунки в роботі конкретних партійних організацій у республіках і деяких національних автономіях на території РРФСР. [...] Звинувачення в “заступництві націоналізму” стали однією з причин звільнення як мінімум двох ще “хрущовських” глав республік – самого Петра Шелеста і першого секретаря [ЦК Компартії] Грузії Василя Мжаванадзе. У 1973 р. з політбюро було виведено трьох його членів: Шелеста та не вхожих до клану Брежнєва покровителів “російських націоналістів” Геннадія Воронова (голова Радміну РРФСР) та Дмитра Полянського. Їхні місця зайняли вірні “брежнєвці” на зразок Юрія Андропова»³⁰.

Виникає цілком природне запитання: якою була роль В.Щербицького у цих подіях? Остеронь він залишатися не міг, оскільки входив до складу де-факто найвищого керівного органу СРСР – політбюро ЦК КПРС (у 1965–1971 рр. як кандидат, із 1971 р. – як повноправний член), однак і публічної активності його у справі зміщення П.Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПРС не зафіксовано. Давалися взнаки як внутрішньопартійна субординація (все-таки останній за статусом стояв вище В.Щербицького), так і звичайна обережність – голова Ради Міністрів УРСР зробив правильні висновки зі своєї опали 1963–1965 рр. Хоча сам П.Шелест писав, що «всі, з ким мені доводилося розмовляти, висловлюють думку, що у всій цій справі зіграв найпідлішу роль Щербицький»³¹.

Як показав подальший розвиток подій, В.Щербицький, якщо послугуватися футбольною термінологією, не завдаючи безпосередньо «удару по

³⁰ «Борьба с национализмом» и политическая история СССР 1960–1970-х гг.: Беседа Николая Митрохина с Вячеславом Александровичем Михайловым // Неприкосновенный запас (Москва). – 2011. – №4 [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/ni20.html>

³¹ Петро Шелест: Справжній суд історії ще попереду... – С.584.

воротах», активно «зіграв на добиванні» (читай: остаточному політичному знищенні П.Шелеста), вправно використовуючи для цього антинаціоналістичну та інтернаціоналістичну риторичку, тобто діяв чітко в межах кампанії, описаної В.Михайловим. Причому атаку він розпочав не з Києва, а саме з Москви, де 30 березня 1972 р. виступив на пленумі ЦК КПРС, уперше публічно «кинувши каменя» в бік П.Шелеста на здогад звинувачення останнього в націоналізмі:

«Необхідно зазначити, що в Україні є прояви націоналізму. Є взаємозв'язок так званих демократів із сіоністами і українськими націоналістами. Ми ще недостатньо боремося з проявами націоналізму. [...] Ідеологічну роботу серед студентів і молоді слід посилити. Ми необережно підходимо до висунення кадрів – беремо курс, як правило, на українців»³².

25 травня 1972 р. пленум ЦК КПУ обрав В.Щербицького першим секретарем³³ і того ж дня на розширеному засіданні політбюро ЦК він піддав критиці діяльність ідеологічного відділу та особисто секретаря з питань ідеології Ф.Овчаренка, зробивши висновок, що «справжньої боротьби з українським націоналізмом не велось»³⁴. На засіданні політбюро 19 червня новообраний перший секретар ЦК КПУ максимально розширив тему «українського буржуазного націоналізму» (плюс «сіоністські тенденції»), аж до того, що україномовний коментар футбольних матчів республіканським телебаченням та перекладне видання творів О.Пушкіна охарактеризував як «насильницьке впровадження української мови», резюмувавши: «Неправильно вважати, що український буржуазний націоналізм придуманий шовіністами. Якщо з цим не вести боротьбу – це небезпечно»³⁵.

Далі – більше. 25 червня до ЦК КПРС за підписом В.Щербицького надійшов лист, в якому саме на П.Шелеста покладалася пряма відповідальність за те, що «в низці випадків до проявів українського буржуазного націоналізму й сіонізму допускалося примиренське ставлення». Указувалося на

«очевидний розрив між офіційними установками, висловлюваннями т. Шелеста П.Ю. з цих питань і його практичними кроками, [який] у край негативно позначався на постановці всієї ідеологічної роботи. Боротьба з націоналістичними проявами фактично стримувалася під приводом – що, мовляв, говорити про нас, українців, у Канаді й інших країнах. [...] З одного боку, т. Шелест П.Ю. з трибуни вів розмови про боротьбу з націоналізмом і сіонізмом, а з іншого – його все більше роз'їдала інфекція націоналізму»³⁶.

³² Петро Шелест: Справжній суд історії ще попереду... – С.570.

³³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі –ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.1.

³⁴ Овчаренко Ф.Д. Спогади. – К., 2000. – С.167–168.

³⁵ Там само. – С.251–253.

³⁶ Крючков Г.К. Трудные уроки... – С.63. Тут і далі лист цитується саме за книгою спогадів Г.Крюкова, де його наведено повністю. Натомість виявити оригінал цього документа там, де він, за логікою речей, мав би бути (ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.642: Копії листів та інформацій до ЦК КПРС за підписом першого секретаря ЦК Компартії України; 07.06.1972 – 25.12.1972) поки що не вдалося.

При цьому В.Щербицький не висловлює власного ставлення до теми, а посилається суто на «думку та розповіді товаришів» – перших секретарів обкомів КПУ, голів облвиконкомів, керівників міністерств і відомств УРСР, котрі 20 червня 1972 р. зібралися на нараду, присвячену формально питанням розвитку економіки, а також завданням «подальшого поліпшення організаційно-партійної та ідеологічної роботи», а фактично – критичному обговоренню П.Шелеста з акцентуванням на його «націоналізмі», який проявлявся, зокрема, у тому, що перший секретар КПУ «перешкоджав висуванню на керівні посади деяких працівників тільки тому, що вони росіяни або мають російські прізвища», «наполягав, щоб на офіційних засіданнях уживалася тільки українська мова», «дав вказівку про перехід у 3-місячний термін на викладання всіх предметів у вузах республіки українською мовою», змушував до того, щоб «навіть у таких містах, як Ялта, Севастополь та ін., передачі по радіо велися українською мовою. Вивіски на офіційних установах робилися також українською мовою» – і ще низка подібних «ідеологічних злочинів»³⁷.

Звичайно ж, П.Шелест не був націоналістом у класичному розумінні цього слова – хіба що, можливо, більше, ніж це дозволялося рамками комуністичної ідеології, дбав про інтереси своєї республіки та народу, до якого належав. Його погляди, радше, дрейфували на позиції націонал-комунізму, але він намагався дотримуватися правил гри, аж до репресій проти інакомислячої інтелігенції, конкретні приклади чого наводив, зокрема, І.Дзюба у своєму листі, написаному у грудні 1965 р. і адресованому, як передмова до праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», не лише П.Шелесту, а й В.Щербицькому – другій особі в УРСР³⁸. До слова – лібералізм П.Шелеста стосовно І.Дзюби та його «наклепницького, антирадянського, злобного пасквіля» теж був одним із «пунктів обвинувачень», сформульованих В.Щербицьким стосовно свого попередника в листі до ЦК КПРС³⁹.

Тобто мову, знову ж таки, можна вести не стільки про якісь реальні «перекоси», скільки про сплановану «антишелестівську акцію», котра проводилася за допомогою ідеологічного інструментарію. Цю думку у своїх спогадах висловлює й М.Литвин: «Інформація до ЦК КПРС, підписана новим першим секретарем ЦК КПУ В.В.Щербицьким, свідчила, що на нараді [20 червня 1972 р.] Шелеста добивали, так би мовити, навздогін, для певності»⁴⁰, а сам цей захід знадобився для того, «щоб заднім числом виправдати зняття П.Ю.Шелеста, завірити верхівку ЦК КПРС, що на товаришів, котрі прийшли йому на зміну, можна покластися»⁴¹.

Оскільки ж В.Щербицький, як досвідчений апаратник, майстерно володів методикою перекладання відповідальності на інших, аби самому залишатися збоку, так би мовити, «над сутичкою» (як це було продемонстровано на прикладі листа до ЦК КПРС), виникла потреба в людині, котра візьме на себе

³⁷ Там же. – С.63–64.

³⁸ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Мюнхен, 1968. – С.21–28.

³⁹ Крючков Г.К. Трудные уроки... – С.63.

⁴⁰ Литвин Н.А. Не лукавя перед собой... – С.254.

⁴¹ Там же. – С.256.

як функцію остаточного «добивання» П.Шелеста та «шелестівщини», так і весь, пов'язаний із цим, публічний негатив. Отже, потрібен був новий секретар ЦК КПУ з ідеології, оскільки чинний – учений-хімік, академік АН УРСР Ф.Овчаренко, який обіймав цю посаду з 1968 р., В.Щербицького не влаштовував. Уважалося, що будучи «людиною Шелеста», Ф.Овчаренко «з низки питань ідеологічної роботи займав нечіткі позиції, виявляв непослідовність і навіть безпринципність»⁴². Із кількох кандидатур на посаду головного ідеолога УРСР вибір було зроблено на користь Валентина Маланчука. Своєю діяльністю він сформував класичний образ «ідеологічного диктатора», а його прізвище дало назву відносно короткому (1972–1979 рр.), але руйнівному за наслідками (насамперед у сферах духовності, культури та національного відродження) періоду в історії України – «маланчуківщині».

На відміну від свого попередника В.Маланчук був професійним ідеологом – цією сферою він почав займатися відразу ж після закінчення історичного факультету Львівського державного університету імені І.Франка, пройшовши впродовж 1950–1967 рр. шлях від секретаря Львівського обкому ЛКСМУ з пропаганди та агітації до секретаря й завідуючого ідеологічним відділом Львівського обкому КПУ⁴³. За цей час він устиг сформуватися не лише як партійний функціонер, але й здобув ступінь доктора історичних наук, спеціалізуючись на «розвінчуванні ідей українського націоналізму». Однак на момент обрання В.Щербицького першим секретарем ЦК КПУ В.Маланчук уже п'ять років перебував на узбіччі політичного життя, працюючи заступником міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, куди був «засланий» П.Шелестом як такий, що, добре володіючи теорією, зовсім був не пристосований до практичної роботи, тим більше – у делікатній ідеологічній сфері, та ще й у настільки специфічній щодо питання націоналізму області, як Львівська. Не кажучи вже про те, що П.Шелестові навряд чи могло подобатися, що його підлеглий (тим більше, так би мовити, із «третього ешелону») намагається напряду контактувати з найвищим керівництвом (у даному випадку – з ЦК КПРС), ставлячи під сумнів ті чи інші розпорядження першого секретаря ЦК КПУ. А В.Маланчук дозволяв собі подібне⁴⁴. Проте саме такий фахівець, як висловився у своїх спогадах О.Ляшко,

«був запотребований новим першим секретарем ЦК КП України В.В.Щербицьким. Саме запотребований, що викликало заперечення в деяких членів політбюро, зокрема в мене, котрий знав усю історію діяльності Маланчука на Львівщині. Але не допомогло. З подачі Щербицького Валентин Юхимович був висунутий на посаду секретаря ЦК КП України з ідеології. Що з цього вийшло, відомо»⁴⁵.

⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.32. – Арк.242.

⁴³ Там само. – Оп.25. – Спр.642. – Арк.130.

⁴⁴ *Бажан О.* «Мене називають сучасним Кочубеєм...»: Нотатки на полях політичної біографії В.Ю.Маланчука // Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня.

⁴⁵ *Ляшко А.П.* Груз пам'яті: Трилогія: Воспоминания. – Кн.3. – Ч.1: На ступенях влади. – К., 2001. – С.119.

У мемуарній літературі активно побутує версія про те, що В.Маланчука фактично нав'язали В.Щербицькому тогочасний головний ідеолог СРСР секретар ЦК КПРС М.Суслов, а також голова Президії Верховної Ради УРСР І.Грушецький, котрий у 1944–1948, 1950–1951 та 1961–1962 рр. працював першим секретарем Львівського обкому КПУ й у якого В.Маланчук нібито свого часу був помічником⁴⁶ (в одній із публікацій навіть звучало прізвище багаторічного завідуючого відділом культури ЦК КПРС В.Шаура, названого «сватом В.Маланчука»)⁴⁷. Версія з І.Грушецьким сумнівна вже хоча б тому, що, згідно з довідкою, надісланою з ЦК КПУ до ЦК КПРС 25 вересня 1972 р., В.Маланчук дійсно впродовж п'яти років (1953–1958 рр.) був помічником секретаря (однак не першого, а швидше за все – з ідеології; у документі цей момент не уточнюється) Львівського обкому КПУ⁴⁸, але в будь-якому випадку аж ніяк не І.Грушецького, котрий у цей період керував Волинським обкомом КПУ (1951–1961 рр.).

Однак «сусловсько-грушецька» версія прижилася. Так, В.Михайлов навіть деталізує цю тему, посилаючись на розповідь секретаря Львівського обкому КПУ з ідеології К.Пирожак, який нібито був присутній у кабінеті В.Щербицького під час телефонної розмови останнього з М.Сусловим:

«Маланчук уже сидів у кабінеті Суслова. [...] І у присутності Маланчука Суслов телефонує до Щербицького, каже: “Ви мені говорили про те, що у вас великі труднощі з призначенням і з пошуками кандидатури секретаря з ідеології. Уважайте, що в мене в кабінеті сидить секретар з ідеології ЦК України”. Щербицький питає: “А хто це?”. Він сказав: “Ви його добре знаєте, Валентин Юхимович Маланчук”»⁴⁹.

І лише у спогадах М.Литвина⁵⁰ та О.Ляшка вдалося відшукати аргументовані сумніви у цій версії. При цьому останній спробував розставити всі крапки над «і», оскільки був безпосереднім свідком того, як першим секретарем ЦК КПУ приймалося рішення щодо секретаря з ідеології, і які доводи при цьому звучали:

«По-перше, Щербицький не та людина, якій хтось із підлеглих міг нав'язати свою думку, особливо якщо справа стосувалася кадрів. Тут він завжди залишав вирішальне слово за собою, і ніхто не міг вплинути на його рішення. По-друге, Іван Самійлович (Грушецький – *О.Я.*) не був для нього тією людиною, до якої він ставився б із глибокою пошаною. [...] А з Маланчуком справа була так. Володимир Васильович запросив мене до себе.

⁴⁶ Власенко А. В.В.Щербицький и его время. – С.156–157; Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.116–117, 121; Крючков Г.К. Трудные уроки... – С.87–88; Панченко В. Попередники Табачника: З історії українофобства (Михайло Юзефович і Валентин Маланчук) // День. – 2010. – 30 грудня; Погребняк Я.П. Не предам забвению...: Записки профессионального партийного работника. – К., 1999. – С.245.

⁴⁷ Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...»...

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.642. – Арк.130.

⁴⁹ «Борьба с национализмом» и политическая история СССР 1960–1970-х гг. ...

⁵⁰ Литвин Н.А. Не лукавя перед собой... – С.292.

– Хочу порадитися з Вами щодо кандидатури на пост секретаря ЦК з ідеології. Федір Данилович (Овчаренко – О.Я.) – фахівець із силкатів, учений. Ось хай і йде в науку, де він раніше трудився. А нам сюди треба взяти людину з досвідом політичної роботи на обласному рівні.

– Кого Ви маєте на увазі?

– Маланчука. Думаю, у даний момент він людина відповідна (курсив мій – О.Я.). [...] Кандидатура Маланчука підтримується у ЦК КПРС. Там уважають, що звільнення його у Львові з посади Шелеста було несвоєчасним і неправильним. [...] Маланчук – найбільш досвідчена в міжнаціональних відносинах людина. [...] У ЦК КПРС, наприклад, надають першорядного значення боротьбі з проявами націоналізму в республіках. Ось я й вирішив: нехай Маланчук і займається націоналістами, щоб у мене про них голова не боліла»⁵¹.

Цій розмові передував 33-сторінковий лист, що його В.Маланчук надіслав В.Щербицькому, з якого випливало: УРСР після П.Шелеста – це мало не розсадник націоналізму, «паршива вівця» в «радянській сім'ї братніх народів» (лист повністю наведено у спогадах Ф.Овчаренка⁵²). Резолюція В.Щербицького на цьому документі дає підстави припустити, що вибір секретаря з ідеології він зробив сам – без М.Суслова, і, тим більше – без І.Грушецького: «Думаю, що ідейно-політичні позиції В.Маланчука у жодного комуніста-інтернаціоналіста не можуть викликати сумніву, і питання він ставить у принципі правильно»⁵³. Хоча, не виключено, до цього листа свіжоспечений перший секретар КПУ й не підозрював про існування такого діяча, як В.Маланчук – принаймні саме такий висновок можна зробити зі спогадів О.Ляшка, Ф.Овчаренка та секретаря ЦК КПУ в 1971–1987 рр. Я.Погребняка⁵⁴.

Резолюцію на лист В.Маланчука В.Щербицький наклав 23 вересня 1972 р. (примітно, що саме цього дня перший секретар КПУ запропонував Ф.Овчаренкові написати заяву про звільнення⁵⁵, що може свідчити на користь версії щодо спонтанного вибору кандидатури В.Маланчука). З жовтня за його ж підписом до ЦК КПРС було спрямовано «Характеристику на члена КПРС тов. Маланчука В.Ю.», де, зокрема, йшлося про те, що останній

«має добру теоретичну підготовку, у практичній роботі займає правильні, чіткі ідейно-політичні позиції, проявляє необхідну принциповість. [...] Він автор низки книг, які розвінчують ворожу ідеологію, особливо український буржуазний націоналізм. Скромний. Нагороджений двома орденами “Знак Пошани”. ЦК КП України вважає, що тов. Маланчук В.Ю. з обов'язками секретаря ЦК Компартії України, котрий відає питаннями ідеологічної роботи, упорається»⁵⁶.

⁵¹ Ляшко А.П. Груз памяти... – Кн.3. – Ч.2. – С.9–10.

⁵² Овчаренко Ф.Д. Спогади. – С.171–179.

⁵³ Там само. – С.179; Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеем...»...

⁵⁴ Ляшко А.П. Груз памяти... – Кн.3. – Ч.2. – С.9–10; Овчаренко Ф.Д. Спогади. – С.257; Погребняк Я.П. Не предам забвению... – С.245.

⁵⁵ Овчаренко Ф.Д. Спогади. – С.257.

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.642. – Арк.129.

Наскільки керівництво ЦК КПУ було зацікавлене саме в В.Маланчукові як в ідеологу, свідчить хоча б той факт, що не минуло й тижня після надсилання представлення та характеристики до Москви, як він 10 жовтня 1972 р. не лише обійняв посаду, на яку рекомендувався, а й був кооптований до ЦК КПУ⁵⁷, – органу, персональний склад якого затверджувався лише з'їздом Компартії України. На найвищій партійній керівній посаді (секретар ЦК з ідеології за неофіційною ієрархією вважався третьою особою в партії – після першого та другого секретарів) висувалися лише діючі члени або кандидати у члени ЦК.

Спробу детально описати діяльність В.Маланчука на цій посаді зробив О.Бажан у публікації 20-річної давнини⁵⁸, тож повторюватися не варто. Нас більше цікавить роль та участь В.Щербицького у процесах, які назагал прийнято ототожнювати винятково з особою секретаря ЦК КПУ з ідеології, виносячи, як правило, «за дужки» першого секретаря. О.Бажан з цього приводу зазначає:

«Як правило, В.Щербицький повністю довіряв В.Маланчуку і підтримував усі його найпідступніші акції. Так, саме з відома першого секретаря ЦК КПУ у першій половині 70-х років проводиться спланований в ідеологічних відділах справжній погром наукових установ, творчих спілок, громадських організацій»⁵⁹.

М.Литвин теж висловлює впевненість у тому, що В.Маланчука взяли у ЦК «під проведення певної політики»⁶⁰.

17 квітня 1973 р. в Києві відкрився пленум ЦК КПУ з питанням порядку денного «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС». Насправді ж лєвова частка виступу В.Щербицького та інших учасників була присвячена критиці діяльності П.Шелеста в ідеологічній і, насамперед, національній сферах. У доповіді першого секретаря ЦК КПУ вчувалися стиль і риторика В.Маланчука, чимало фраз та оціночних суджень було вписано до друкованого тексту доповіді рукою, напевно, когось із помічників В.Щербицького, або й самого секретаря з ідеології. У всякому випадку В.Врублевський стверджував, що «Маланчук часто до доповідей та промов Щербицького, які заздалегідь розсилалися для обговорення в політбюро, незалежно від теми, вставляв свої “дві копійки” – положення або хоч би абзац про боротьбу з буржуазним націоналізмом»⁶¹. Ось показовий уривок із доповіді В.Щербицького на квітневому 1973 р. пленумі (рукописні вставки виділено курсивом):

«У низці публікацій були відступи від класових, партійних принципів в оцінці суспільних процесів. Окремі автори *проявляли національне чванство та обмеженість*, ідеалізували патріархальщину, з ідейно шкідливих позицій самотутності висвітлюва-

⁵⁷ Там само. – Оп.2. – Спр.35. – Арк.15.

⁵⁸ Див. прим.44.

⁵⁹ Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...»...

⁶⁰ Литвин Н.А. Не лукавя перед собой... – С.292.

⁶¹ Врублевський В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.117.

ли історичне минуле українського народу, намагалися довести “окремішність” його розвитку від російського та інших братських народів. [...] Деякі літератори у своїй творчості *і дотепер ще* уникають актуальних тем сучасності, проявляють національну обмеженість, засмічують українську мову архаїчними словами та штучними зворотами, *тобто все роблять, щоб українська мова була якомога менше схожа на російську мову*»⁶².

У цій доповіді чи не вперше В.Щербицький, котрий раніше стосовно П.Шелеста послуговувався здебільшого евфемізмами, уникаючи називати прізвище (хоча й вів активну антишелестівську роботу, але залаштункову⁶³), удався до прямих публічних звинувачень на адресу свого попередника:

«Варто сказати і про книгу т. Шелеста П.Ю. “Україно наша радянська”, яка вийшла без відома ЦК КПРС та ЦК КП України. [...] Багато з положень цієї книги неправильні, не сприяють вихованню кадрів. [...] Цю книгу можуть використовувати у своїй антирадянській пропаганді закордонні націоналістичні центри»⁶⁴.

При цьому у згадуваному вище листі до ЦК КПРС від 25 червня 1972 р., тобто ще до призначення В.Маланчука секретарем ЦК КПУ з ідеології, В.Щербицький про цю публікацію П.Шелеста (вийшла друком 1970 р.) висловлювався радше зневажливо, аніж із пересторогою: «Книга – невисока за своїми художніми достоїнствами, схожа швидше на середньої якості путівник»⁶⁵. Тут слід зазначити, що елемент «ревностів» В.Щербицького до діяльності П.Шелеста, напевно, таки мав місце, оскільки всього лише за кілька років – у 1977 р. – перший секретар ЦК КПУ видасть книгу з промовистою назвою «Радянська Україна».

Своєю доповіддю В.Щербицький ніби задав загальний тон роботи пленуму, оскільки майже всі, хто виступав після нього, тепер уважали за обов'язок «пройтися» по «шелестівщині» та П.Шелестові персонально. Одні до цієї справи підійшли формально, відбувшись загальними критичними висловлюваннями, як, наприклад, перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ, майбутній голова Президії Верховної Ради УРСР (1976–1984 рр.) О.Ватченко⁶⁶ чи другий (з 1975 р. – перший) секретар ЛКСМУ А.Корнієнко⁶⁷. Інші – з певним натхненням. Так, перший секретар Одеського обкому КПУ П.Козир уважав, що «за серйозні недоліки, прорахунки та збочення (в рос. оригіналі “извращения” – О.Я.) у підборі й вихованні кадрів, помилки в національному питанні, за ганебний стиль роботи т. Шелест П.Ю. повинен нести сувору партійну відповідальність»⁶⁸. А міністр вищої й середньої спеціальної освіти УРСР

⁶² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.68. – Арк.38.

⁶³ Шаповал Ю.І. В.Щербицький: особа політика серед обставин часу. – С.122–123.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.68. – Арк.44–45.

⁶⁵ Крючков Г.К. Трудные уроки... – С.64.

⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.68. – Арк.111.

⁶⁷ Там само. – Спр.69. – Арк.10.

⁶⁸ Там само. – Спр.68. – Арк.96.

Ю.Даденков (саме в нього В.Маланчук був заступником перед переходом на роботу до ЦК КПУ) навів факти, які з позиції сьогодення дійсно роблять П.Шелеста мало не борцем за українську національну ідею:

«[...] є неправильними та політично невірними вказівки тов. Шелеста, що були дані ним під час відвідин Київського державного університету, про те, що видавати підручники в республіці слід лише українською мовою. Указівки колишнього секретаря ЦК Компартії України тов. Скаби (секретар ЦК КПУ з ідеології у 1959–1968 рр. – *О.Я.*) про те, що викладання необхідно вести українською мовою, також є невірними. Ці невірні вказівки необхідно відмінити»⁶⁹.

Перший секретар Кримського обкому КПУ М.Кириченко у своєму виступі вирішив торкнутися такої, здавалося б, відносно нейтральної сфери, як охорона пам'яток історії та культури:

«Кілька слів про роботу Товариства з охорони пам'яток. Товариш Тронько Петро Тимофійович (заступник голови Ради Міністрів УРСР із гуманітарних питань у 1961–1978 рр., голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в 1967–1988 рр. – *О.Я.*), ну що ви там охороняєте? На відновлення Генуезької фортеці асигновано 30 тис., Євпаторійської мечеті – 3 тис. Не з цього потрібно розпочинати. Мені здається, що необхідно зберегти пам'ять про мільйони радянських людей, котрі загинули за наше світле майбутнє. А на це відпускаються буквально копійки»⁷⁰.

Цей пасаж чітко корелюється з листом В.Щербицького до ЦК КПРС від 25 червня 1972 р.: «Тов. Шелест П.Ю. активно підтримував ідею створення меморіального комплексу «Запорозька Січ» на острові Хортиця. В той же час дотепер не вирішено питання про створення гідних комплексів героїчним захисникам Севастополя і Перекопу»⁷¹, а також – з його виступом на пленумі ЦК КПУ у травні 1974 р., де теж ішлося про

«серйозні недоліки в ідейній спрямованості меморіального комплексу, який будується на острові Хортиця, а також Музею народної архітектури та побуту республіки, що споруджується під Києвом. Ми вважаємо, товариші, що в монументальній пропаганді на першому плані повинно бути увічнення визначних революційних подій у житті нашого народу, увічнення найвидатніших діячів партії й держави і героїв праці»⁷².

Та якщо у цих випадках наявне протиставлення пам'яток і пам'ятників національної історії об'єктам історії радянської, то ще в одному епізоді політичної

⁶⁹ Там само. – Спр.69. – Арк.115.

⁷⁰ Там само. – Арк.136–137.

⁷¹ *Крючков Г.К.* Трудные уроки... – С.65.

⁷² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.102. – Арк.63.

біографії В.Щербицького у жертву ідеології було принесено економічну доцільність. Як свідчить В.Гусев, котрий у 1968–1979 рр. очолював Київський міськвиконком, свого часу він звернувся до В.Щербицького з обґрунтуванням необхідності будівництва двох нових мостів через Дніпро в Києві (на той момент діяли лише два – Патона та Міст метро), у відповідь на що почув: «Грошей немає. Обійдемося поки що двома мостами». В.Гусев ризиковано заперечив, натякаючи на можливе джерело коштів: «Я дізнався, що виношується ідея будівництва в Києві нового музею Леніна (нині Український дім – О.Я.), а в нас по суті вже є два музеї – музей В.І.Леніна на вул. Володимирській і музей-будинок сім'ї Ульянових на вул. Ульянових». Реакція В.Щербицького: «Це – інша справа»⁷³.

Примітно, що ідеологічна складова в діяльності В.Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ активно була присутня лише в першій половині 1970-х рр. Складається враження, що В.Врублевський не лукавив, коли писав про швидке згасання інтересу свого шефа до цієї теми. Навіть більше, уже у травні 1974 р. на пленумі ЦК КПУ, де першим питанням розглядалося «Про завдання партійних організацій республіки щодо дальшого поліпшення ідеологічної роботи у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», відчувалося, що В.Щербицький лише «відпрацьовує номер». Його 98-сторінкова доповідь, котра тривала 2,5 год., різко відрізнялася від такої ж промови річної давнини: штамповані, загальні фрази, суттєве зниження «критичного градусу», слабка персоніфікація⁷⁴.

Проте був один момент, який вивів В.Щербицького з рівноваги – перший секретар Львівського обкому КПУ В.Добрик та письменник О.Гончар порушили у своїх виступах тему так званих «темних» або ж «вовчих» списків, які нібито існували в українських видавництвах і містили перелік небажаних для публікації авторів⁷⁵. І перший секретар ЦК КПУ у своєму заключному слові на пленумі змушений був торкнутися цієї теми: «Жодних списків на цей рахунок немає й не повинно бути, окрім наказу Головліту про тих, хто засуджений за антирадянську діяльність або за зраду Батьківщині. Уважаю це питання вичерпаним і щоб із цієї зали воно нікуди не вийшло»⁷⁶.

Водночас В.Врублевський стверджує, що списки такі були, він їх особисто тримав у руках, містили вони близько 20 прізвищ вітчизняних літераторів і В.Щербицький про це знав безпосередньо від письменника П.Загребельного, з яким перебував у приятельських стосунках⁷⁷, а згодом – і від самого В.Врублевського. Проте всю провину за складання цих «проскрипцій» помічник першого секретаря ЦК КПУ поклав на В.Маланчука, видавши це як його приватну ініціативу, про котру вище партійне керівництво, мовляв, ані сном,

⁷³ Гусев В. Диалоги со Щербицким // Зеркало недели. – 1998. – 4 января. Оскільки далі в оповіді йдеться про те, що міст (лише один, відомий нині як Московський) таки почали будувати через рік і споруджували впродовж п'яти років, розмову можна датувати 1970 р., коли В.Щербицький ще очолював Раду Міністрів УРСР.

⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.102. – Арк.4–102.

⁷⁵ Там само. – Арк.184; Спр.103. – Арк.19.

⁷⁶ Там само. – Спр.103. – Арк.161.

⁷⁷ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.121.

ані духом не відало. Як би там не було, але навіть довідавшись про «темні списки», В.Щербицький нічого не зробив для того, щоб вони зникли. Як і не вчинив жодних принаймні дисциплінарних дій стосовно В.Маланчука (адже, як не як, мало місце порушення партійної дисципліни та субординації – якщо взяти на віру цю версію), оскільки «зробити це було нелегко навіть В.Щербицькому. Усе-таки В.Маланчук був кандидатом у члени ЦК КПРС»⁷⁸.

При цьому В.Щербицький мав власні симпатії та антипатії в літературних колах УРСР, які формувалися радше під впливом особистих стосунків та ідеологічних параметрів, аніж за мистецькими критеріями, оскільки перший секретар ЦК КПУ не був помічений в особливій любові до художньої книжки⁷⁹. Він приятелював із тим самим П.Загребельним, котрий уважався «своєю людиною» в компартійних колах, оскільки був одружений із донькою першого секретаря Дніпропетровського міськкому КПУ в 1950–1961 рр. М.Щербаня⁸⁰, якого В.Щербицький визнавав своїм наставником у партійній кар'єрі⁸¹. Міг відстояти Б.Олійника перед КДБ, яке потихеньку починало «пресувати» поета⁸². І водночас висловлював різке невдоволення підлеглим тим, що за його відсутності вони дозволили з'явитися у пресі некрологу від ЦК КПУ на смерть письменника М.Стельмаха, оскільки той «був безпартійним і невідомо, чому він не вступив у партію»⁸³.

Що ж стосується В.Маланчука, то його таки зняли з посади, але лише через п'ять років після того, як виникла тема «темних списків». Виходить, що В.Щербицький весь цей час терпів біля себе підлеглого, котрий вів власну гру, не рахувався з безпосереднім керівником, мав прямі контакти з Москвою та «без санкції політбюро, самовільно й самочинно [...] поступово перетворював ідеологію на свою вотчину»⁸⁴? Сумнівно. Тим більше, якщо врахувати, що коли дійсно В.Маланчук вирішив «зіграти соло» – без зволікань був викинутий не лише із ЦК КПУ, але й з політики взагалі. Сталося це наприкінці 1970-х рр., коли в Києві випадково довідалися, що секретар ЦК КПУ з ідеології готує в Москві до друку книгу (причому під псевдонімом «Єфімов»), присвячену все тому ж таки національному питанню та «боротьбі з українським націоналізмом», де опосередковано піддавалася сумніву здатність чинного керівництва КПУ вирішити цю проблематику з «інтернаціональних позицій». І перший секретар відразу ж починає діяти, відправивши «на розвідку» до столиці СРСР В.Врублевського, який через 15 років напише: «Уже тоді в мене зародилася думка, а через роки вона тільки зміцнилася, – Щербицький відчув реальну загрозу своєму лідерству в Україні»⁸⁵. А М.Литвин у своїх мемуарах зазначить,

⁷⁸ Там же. – С.120–121. Тут неточність – лише кандидатом у члени ЦК КПУ. Принагідно слід зазначити, що П.Шелест був багаторічним членом політбюро ЦК КПРС і нічим це йому не допомогло, адже в компартійних ігрищах статус не вважався перешкодою.

⁷⁹ Там же. – С.66.

⁸⁰ Гордон Д. Павло Загребельный: «На женщин у Фиделя Кастро просто не хватало времени – все силы уходили на пламенные речи» // Бульвар Гордона. – 2009. – 3 марта.

⁸¹ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.63.

⁸² Кравчук Л. Маємо те, що маємо... – С.14.

⁸³ Погребняк Я.П. Не предам забвению... – С.248.

⁸⁴ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.120.

⁸⁵ Там же. – С.122–123.

що В.Маланчук «перебрав», вийшов із-під контролю республіканського керівництва, «скажімо так, сів на голову і самому Щербицькому»⁸⁶. Утім, слова колишніх помічника В.Щербицького та працівника ЦК КПУ можна піддати сумніву – більше скидається на те, що «мавр», себто В.Маланчук, просто «зробив свою справу», а тому мав «піти», питання було лише у формулюваннях та мотивації.

26 квітня 1979 р. з'явилася постанова пленуму ЦК КПУ зі словами: «Звільнити т. Маланчука В.Ю. від обов'язків секретаря ЦК та кандидата в члени політбюро ЦК Компартії України у зв'язку з переходом на іншу роботу»⁸⁷. Якщо конкретно – завідуючим кафедрою історії КПРС у Київському політехнічному інституті. Згодом він спився й помер⁸⁸. За словами професора Р.Пирога, спочатку В.Маланчукові пропонували посаду ректора Харківського педінституту, але він відмовився. Тоді покvapливо звільнили з завідування кафедрою у КПІ Н.Пасько.

Новим секретарем ЦК КПУ з ідеології став Олександр Капто – повний антипод В.Маланчука, людина «недурна, більш лояльна до творчої інтелігенції, не злостива, конформіст за своїми життєвими принципами»⁸⁹, «більш підготовлена для такої роботи, більш комунікабельна, відкрита, така, що вміє знаходити підходи до різних прошарків інтелігенції, але одночасно й хитра»⁹⁰, «людина аналітичного розуму й різнобічних знань, зі спокійною розсудливістю при вирішенні питань ідеологічного плану»⁹¹.

За півтора місяці після звільнення В.Маланчука – 8 червня 1979 р. – відбувся пленум ЦК КПУ, присвячений ідеологічній проблематиці, а саме заходам ЦК КПУ з виконання постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». В.Щербицький виступав на ньому напрочуд недовго – хвилин двадцять, уся його промова вмістилася на сім сторінок, риторика була максимально нейтральною та обтічною, перенасиченою дієсловами на кшталт «роз'яснити», «виховати», «доповнити», «посилити», «збільшити», «підвищити»⁹². Як взірець «букви та духу» цього пленуму можна навести один із пунктів його постанови: «Постійно виховувати трудящих у дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Покращити пропаганду державної символіки: герба, гімну, прапора СРСР та республіки»⁹³.

Більше того, червневий 1979 р. пленум ЦК КПУ став останнім у політичній кар'єрі В.Щербицького, що був офіційно присвячений питанням ідеології. Наступні десять років його перебування на чолі Компартії України позначалися радше економічною проблематикою. Звичайно, ідеологія як така в його діяльності, виступах, промовах, публікаціях була присутня, однак вона не мала вже тієї першочергової вартості, гостроти, як у 1970-х рр., і займала

⁸⁶ Литвин Н.А. Не лукавя перед собой... – С.292.

⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.456. – Арк.10.

⁸⁸ Панченко В. Попередники Табачника...

⁸⁹ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... – С.124.

⁹⁰ Погребняк Я.П. Не предаю забвению... – С.246.

⁹¹ Ляшко А.П. Груз памяти... – Кн.3. – Ч.2. – С.10.

⁹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.463. – Арк.1–7.

⁹³ Там само. – Спр.464. – Арк.5.

формалізоване місце данини необхідності, що потім відгукнулося з початком національних відцентрових процесів в УРСР другої половини 1980-х рр., коли виявилося, що члени політбюро ЦК КПУ на чолі зі В.Щербицьким «не в повній мірі усвідомлювали гостроту моменту»⁹⁴. Іншими словами, виявилися зовсім неготовими до відповідного розвитку подій, що зайвий раз указує на слабкість як теоретичної, так і практичної ідеологічної підготовки керівництва Компартії України.

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що ідеологічна складова діяльності В.Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ мала два чітких періоди – 1972–1979 і 1979–1989 рр. Перший із них увійшов в історію України під назвою «маланчуківщини» – за прізвищем секретаря ЦК КПУ з ідеології В.Маланчука, котрий у ретроспективі виглядає відвертим українофобом, що під гаслом «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» намагався нищити будь-які прояви національної самосвідомості. Проте аналіз та логіка подій указують на те, що він не був «автономною одиницею» – уся його діяльність перебувала під контролем ЦК КПУ й особисто першого секретаря, у руках котрого В.Маланчук виступав інструментом (не виключено – навіть не усвідомлюючи цього) для боротьби з П.Шелестом та «шелестівщиною» як явищем, потенційно спрямованим на відновлення самоідентифікації українців як цілісної нації в умовах радянської компартійної системи. Після виконання цього завдання у В.Щербицького відпала потреба як у В.Маланчукові, котрий був викинутий за рамки системи ніби відпрацьований матеріал, так і в інтер-національно й антинаціоналістично забарвленій риторичі.

⁹⁴ Погребняк Я.П. Не предам забвению... – С.356.

In the article the ideological aspect of activity of V.Shcherbyts'kyi is examined on position of the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine in 1970th, cause-and-effect link of certain episodes of history of the Soviet Ukraine and motivation of actions of their participants are explored.

Keywords: Shcherbyts'kyi, Shelest, Malanchuk, Communist Party of Ukraine, ideology, internationalism, Ukrainian nationalism, political fight.

